

Xalid Səid Xocayev və onun “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsəri

Şəbnəm Babayeva

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ssebnembabyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6132-950X>

Annotasiya. Məqalədə özbək əsilli Azərbaycan alimi Xalid Səid Xocayevin “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsərinin yeni nəşrinin araşdırılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. X.S.Xocayevin əsərinin əsas qayəsini yeni əlifba yolundakı böyük mədəni və inqilabi hərəkət, bu hərəkətin ilk dövrünün bir sıra çətinlikləri təşkil edir. Əlifba məsələsinin XIX əsrin ortalarından başlayaraq uzun bir zaman kəsiyini əhatə etməsi və XX əsrin əvvəllərində bu problemin genişlənərək mədəni hərəkət səviyyəsinə qalxması müstəsna haldır. Əsrlərdir kiçik bir qılgıncım şəklində başlayan bu problem başladığı nöqtədə qalmamış və geniş sürətdə yayılaraq xalqımızın vətənpərvər ziyalıları tərəfindən işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Xalid Səid Xocayev, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri, memuar, əlifba məsələsi, islahat, türkçülük, Türkoloji Qurultay

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.172>

Məqaləyə istinad: Babayeva Ş. (2020) *Xalid Səid Xocayev və onun “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsəri*. «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq», № 1, səh. 273-277

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.06.2020; qəbul edilib – 22.06.2020

Khalid Said Khojajev and his work “Old memories and feelings on the new alphabet”

Shabnam Babayeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: ssebnembabyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6132-950X>

Abstract. The purpose of the article is to study the new edition of the book by "Old memories and feelings of the ways new alphabet" by Uzbek-language Azerbaijani scholar Khalid Said Khojaev. The major cultural and revolutionary movement of the new alphabet is the main focus of Khojaev's work. The fact that the Alphabet issue covers a long period of time since the middle of the 19th century, and the problem has expanded to the level of cultural movement in the early 20th century. This problem, which began in the form of a small spark for centuries, has not remained at the point where it began, and has been widely spread by the patriotic intelligentsia of our people.

Keywords: Khalid Said Khojaev, Azerbaijani-Uzbek literary relations, memoir, the alphabet, reformation, Turkism, Turkology Congress

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.172>

To cite this article: Babayeva Sh. (2020) *Khalid Said Khojajev and his work "Old memories and feelings on the new alphabet"*. «Comparative Literature Studies», Issue I, pp. 273-277

Article history: received – 10.06.2020; accepted – 22.06.2020

Giriş / Introduction

XX əsr Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli simalarından olan Xalid Səid Xocayev şəxsiyyəti, ədəbi-elmi fəaliyyəti, dərin düşüncəsi, atdığı doğru addımları ilə milli tarixi yaddaşlara həkk olunmuşdur. Xalid Səid 1888-ci ildə Özbəkistanda dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini mədrəsədə almış, daha sonra isə İstanbul Universitetində təhsilini davam etdirmişdir. Universiteti bitirib vətəninə qayıtsa da, sonrakı taleyi onu həmişəlik Azərbaycana bağlamışdır. Əslən özbək olan Xalid Səid Xocayev SSRİ EA-nın Azərbaycan filialında elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

“X.S.Xocayev ixtisaslı linqvist şərqşünaslardan biridir. O, təkcə türk dillərini deyil, ərəb, fars, rus dillərini də gözəl bilirdi” [1]. Xalid Səid Xocayev dilçiliyimizin üslubiyyat, müqayisəli qrammatika və dil tarixi kimi sahələrinin hər birinə aid ilk dərslərlərin müəlliflərindən biri olmuşdur. Onun elm aləminə 14 əsəri məlumdur: “Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi”; “Müxtəsər üslubiyyat”; “Türk məktəbi üçün rus dili”; “Müfəssəl sintaksis”; “Türk dilinin tarixi qrammatikası”; “Cığatay ədəbiyyatı haqqında mühazirələr”; “Türk ədəbiyyatı nəzəriyyəsi”; “Türküstan tarixinin qısa icmalı”; “Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi” və s. Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş dünya türkologiyası tarixində Mahmud Kaşğarının "Divani Lügət-it Türk" əsəri ilk dəfə Xalid Səid tərəfindən dilimizə tərcümə edilmişdir. Azərbaycan və özbək xalqının tarixində daima belə şəxsiyyətlər mövcud olmuş və bu şəxsiyyətlər hər iki xalqın ölməz sənətkarı kimi böyük bir irs qoyub getmişlər. Dediymiz bu fikri əsaslandırmaq üçün Maqsud Şeyxzadə və Xalid Səidin adlarını çəkmə bilirik. Əslən özbək olub bütün həyatını, elmi-ədəbi fəaliyyətini Azərbaycana həsr etmiş Xalid Səid şəxsiyyəti və əslən azərbaycanlı olub Özbəkistan şairi, dramaturqu, dilçi, ədəbiyyatşünası kimi yüksək qiymətləndirilən Maqsud Şeyxzadə şəxsiyyəti...

Əsas hissə / Main Part

X.S.Xocayev şəxsiyyətinin yaradıcı taleyini bir yazıda sonadək qələmə almaq mümkün deyil. “Bolşevik quruluşu üçün təhlükəli hesab edilən böyük Turan düşüncəli ziyalıların həbsi 1937-ci ilin yanvar ayından başlayaraq kütləvi hal almışdı. Onlara verilən min bir zillət, döyülmələrin, ailələrini hədələmələrinin nəticəsində istədikləri “şər-böhtan” dolu sənədlərə imza atdırırdılar” [2, s.51-52].

Kitab Xalid Səid Xocayevin “Yazıçı tərəfindən bir neçə söz” adlı məqaləsi ilə açılır. Bu yazı həm özbək, həm Azərbaycan dillərində verilmişdir. Özbək və Azərbaycan dillərində verilmiş başqa bir yazı Bakı Darülfünunun Şərq fakültəsi müdərrislərindən Əziz Qubaydullinin “Xalid Səid haqqında” təqdimatıdır. Özbək dilində tərtib olunan hissənin sonluğunda “Xalid Səid Xocayevin həyatı və əsərləri” adı altında Mustafa Tokerin yazısı yer almışdır. Mustafa Toker bu yazısında Əsgər Quliyev və Ziya Bünyadov kimi alimlərin əsərlərindən bəhrələnmiş və sitatlar gətirmişdir. Azərbaycan dilində olan hissənin ön sözü Xalid Səid Xocayevin Torontoda yaşayan 95 yaşlı qızı Bəhicə Məmmədovaya məxsusdur. “Xoşbəxtəm ki, Xalid Səid kimi qeyri-adi şəxsiyyətlər unudulmayı. O, mənim atamdır” adlı ön sözdə Bəhicə xanım atasının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra faktları işıqlandırmışdır. Əsərin son sözünü isə qızı Bəhicə xanımın I Bakı Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın Rəyasət Heyətinə təbrik məktubunun (2016) mətni təşkil edir.

“Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsəri 3 hissədən ibarətdir: 1. Bakı-Kırım-Moskva; 2. Moskva-Türküstan; 3. Türkoloji qurultay. Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan. Bakı-Kırım-

Moskva adlı birinci hissə “Haraya və nə üçün gedirik” yarımbaşlığı ilə başlayır və bu hissədən etibarən Xalid Səidin xatirələri fonunda qələmə alınan dövrün fəvqəladə vəziyyəti və bu vəziyyətdən çıxmaq üçün keçilən yollar əks olunur. Bu hissə “Mineralni-Rostov”, “Rostov-Ağməscid”, “Ağməscid”, “Ağməscid-Baxçasaray”, “Ağməsciddə ilk iclas”, “Ağməscid-Sevastopol”, “Sevastopol yolunda”, “Ağməscidə doğru”, “Maarif evində” kimi yarımbaşlıqlardan ibarətdir.

“Moskva-Türküstan” adlı ikinci hissədə “Türküstanın hüduqları və coğrafi mövqeyi”, “Daşkənddə”, “Qonaqlıqda yeni əlifba məsələsi”, “Daşkənd kəndlərində bir cəvələn”, “Daşkəndə ümumi bir nəzər”, “Yeni və Əski Daşkənd”, “Əski şəhərdə maarif”, “Daşkənddə həyat və sənət”, “Daşkəndə tarixi bir nəzər” hissələri, Türkoloji Qurultay. Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan adlı üçüncü hissədə isə “Türkoloji qurultay lazımdır”, “I Ümumi Türkoloji Qurultay”, “Qurultay açıqlarkən”, “Qurultaydan sonra”, “İkinci dəfə Türküstanə doğru”, “Bakıdan hərəkət”, “Krasnovodsk qarşısında”, “Aşqabada doğru”, “Annagəldi baba ilə kiçik bir müsahibə”, “Türkmənistanda yeni əlifba məsələsi”, “Aşqabada ümumi bir nəzər”, “Səmərqəndə doğru”, “Özbəkistan daxilində”, “Səmərqənd şəhərində”, “Yeni əlifba ilə bağlı təşəbbüslər”, “Maarif Komissarlığında”, “Komissarlar Şurasının sədri yanında”, “Firqə məsul katibi yanında”, “Elmi Şurada qərar”, “Bir qərarın nəticəsi”, “Əski şəhərdə bir cəvələn”, “Səmərqəndə tarixi bir nəzər” adlı hissələr yer almışdır. Son hissə “Türküstanda istifadə edilən müxtəlif əlifbalar və onlara tarixi nəzər” adlı yarımbaşlığın təqdimi ilə bitir.

Bolşevik dövlətinin qurduğu tələni bilməyən türkoloqlar, fədakar ziyalılar XX əsrin 20-ci illərində I Bakı Türkoloji qurultayının keçirilməsi təşəbbüsünə müsbət hal kimi yanaşırlar. “Əslində bu tarixi məqamın iki cəbhəsi var idi: *rus imperiyası və böyük türk aydınları - Turan yolçuları*. Bu pusqudan tam xəbərsiz türk aydınları elə ilk gündə məqsədlərini ortaya qoydular. Bir-birilərinin elmindən, ədəbiyyatından, yazı-pozusundan xəbər tutmaq üçün ortaq əlifba, ortaq dil məsələsinin həlli yollarını düşünərək həyata keçirmək konsepsiyasının hazırlığına başladılar” [2, s.44]. Tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, bu işin bütün ağırlığı Səmədağa Ağamalıoğlu, Xalid Səid Xocayev və Bəkir Çobanzadə kimi ziyalıların çiyinlərinə düşmüşdür. Bu fakt əsər boyu özünü təsdiqləmiş, ortaq türk dili və əlifbası uğrunda ön cəbhədə dayanan məhz adını çəkdiyimiz ziyalılar olmuşdur.

Yeni əlifbanın ilk mücahidi kimi tanınan, Yeni Əlifba Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlunun, “Molla Nəsrəddin” jurnalının müdiri olan Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin, Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü Vəli Xulufunun və böyük dilçi alim, işçi (fəhlə) fakültəsi və milirasion texnikumunun dil və ədəbiyyat müəllimi Xalid Səid Xocayevin psixologiyası, düşüncələri, bu yolda gerçəkləşən bütün fəaliyyətləri əsər boyu bütün hadisələrin gərgin axarında təsvir olunmuşdur. Mədəni inqilab mübarizləri hesab olunan bu şəxslərin əlifba problemi ətrafında apardıqları çoxsaylı müzakirələri diqqətəlayiqdir. “1920-ci ildə Azərbaycan işçi və kəndliləri inqilab etməyə müvəffəq oldular. Burada hər şeydən çox maarif məsələsi vardı. Bu məsələyə inqilabın ilk günündən etibarən ciddi bir şəkildə girişildi. Məktəblər açılmağa başladı. Yaşlı işçi və kəndlilər gecə kurslarına yazılır, uşaqlar məktəblərə doğru axışdırlar; ancaq bunların qarşısına çıxan böyük bir əngəl vardı: kurslarda, məktəblərdə dərslər əski ərəb əlifbası ilə keçilirdi. Bu əlifbadan qısa bir müddətdə və arzuolunan formada istifadə etmək olmurdu” [4, s.179]. Xalid Səidin dilindən verilən bu ümumi mənzərənin həlli yolu islahat aparmaqda idi. Bunun fərqində olan Azərbaycan ziyalıları ölkədəki vəziyyəti görür və bu problemin həlli yolunu tapmaq üçün fikir mübadiləsi aparırdılar. Əsərdə əsas məsələ əlifba islahatı ətrafında gedən müzakirələr olsa da, burada, eyni zamanda mətbuat məsələsi də ön plana çəkilmiş və problemin mətbuat aspekti də xüsusi olaraq işıqlandırılmışdır. Yeni əlifba tərəfdarlarını düşündürəcək ən əsas məsələ türk xalqları arasında mətbuat mübadiləsi idi. Qonşu cümhuriyyətlərlə olan münasibətləri itirməmək üçün nəşriyyat idarələrinin yeni əlifba tərəfdarlarına qarşı çıxması çətinlik törədən əsas amil sayılırdı. O dövrdə demək olar ki, bütün türk xalqlarında – osmanlı, kazan, özbək və s. arasında bu məsələ qaldırılmışdı. 1924-cü ilin sentyabr ayında verilən qərara əsasən, yola düşən səfər heyətinin gördüyü işlər, keçib getdikləri məmləkətlər və burada baş tutan yığıncaqların hər biri ən xırda detalına qədər təsvir olunmuşdur. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsərinin daha bir özəlliyi bundan ibarətdir ki, Xalid Səid bu əsərlə yalnız öz əməyini, fəaliyyətini deyil,

tarix səhifəmizdə özünəməxsus rolu olan simaların – Səmədağa Ağamalıoğlunun, Mirzə Cəlilin, Vəli Xulufunun, Dağıstanın, Türkmənistanın elm və siyasət adamlarının fəaliyyətini, bu məsələlər ətrafında etdikləri çıxışları, onların düşüncə və davranışlarını xüsusi boyalarla əks etdirmişdir.

Birinci hissənin əsas düyünlü nöqtəsi, məhz Ağməsciddə baş tutan iclas idi. Burada keçirilən xüsusi iclasın məzmununu əlifba problemi ətrafında Ağməscidin məsul işçiləri, maarif xadimləri ilə azərbaycanlıların əsas heyətinin müzakirələri təşkil edir. İclasda qoyulan problem əlifbayönlü olsa da, burada həmçinin tatar xalqının bir sıra ictimai problemləri də müzakirə edilmişdir. Səmədağanın iclasda etdiyi çıxışlar, əsasən tarixi yönümlülüüyü ilə seçilirdi və o öz çıxışında XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, maarif və mədəniyyətinin, habelə, tarixinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan M.F.Axundovun adını çəkərək deyir: “Axundov, deyəsən, bundan altmış il qabaq əlifba məsələsini qaldırdı, mümkün olan çarələrə əl atdı. Çox heyf ki, meydana bir nəticə çıxara bilmədi. O zaman bunu həyata keçirmək mümkün deyildi” [4, s.193]. Daha sonra Səmədağa Ağamalıoğlunun dilin strukturu, yazı və imla məsələlərinə aydınlıq gətirməsi elmi baxımdan önəmli hadisə idi.

İclasda iştirak edən Teymurcan, Həsən Səbri, Osman və digərlərinin çıxışlarına azərbaycanlı heyətin bütün üzvləri izah gətirmiş və son olaraq böyük alim, vətənpərvər Xalid Səidin hərtərəfli izahları, səlis və anlaşıqlı nitqi, hadisələrə düzgün yanaşma bacarığı və Azərbaycan heyətinin ümumilikdə tutduğu doğru yol sayəsində adlarını çəkdiyimiz bu şəxslərin mövqeyi dəyişmiş və yeni əlifba islahatını qəbul etmək məqamına gəlib çatmışlar.

Azərbaycan səfər heyəti Moskva-Türküstan xəttinə irəliləyərək, XX əsrdə yaranan ayrı-ayrı cümhuriyyətlərə – Qazaxıstan, Tatarıstan, Buxara, Xivə, Başqırdıstan, Türküstan ellərinə səfər etmiş və əlifba islahatını genişləndirərək, bütün türk xalqlarını bir fikir və amal ətrafında mübarizəyə cəlb etmək fikrini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşlar. Əsərin ikinci hissəsini məhz bu cümhuriyyətlərlə keçirilən görüşlər təşkil edir. Əvvəlcə, 1906-cı ildən etibarən inqilaba qədər tərəqqipərvər gənclərə rəhbərlik etmiş bir adam olan Münəvvər qarı ilə görüş keçirilmiş, bu maarifpərvər şəxslə söhbət işin gedişatına müsbət təsir göstərmişdir. Çünki Daşkənddə ilk dəfə üsuli-cədid məktəbi açmış bu şəxs vasitəsilə Türküstan gənclərinin yeni əlifba barəsindəki fikirlərinə dair məlumat əldə etmək mümkün idi.

Münəvvər qarının sözləri arasında biz “Tərcüman” qəzetinin redaktoru, İsmayıl Qaspiralının adı ilə qarşılaşırıq. Məktəbi millətin nicat yolu kimi qəbul edən İsmayıl Qaspiralı 1884-cü ildə ənənəvi məktəblərdən fərqlənən təhsil ocağı açdı. Yeni üsulla fəaliyyət göstərən bu məktəbdə tətbiq olunan təcrübə özünü doğrultdu – şagirdlər qısa müddət ərzində oxuma və yazmağa müvəffəq oldular. İ.Qaspiralının təhsildəki islahatı təcridən bir sistem kimi formalaşdı və “üsuli-cədid” – yəni “yeni üsul” adını aldı. Cədimiz adı ilə tariximizə iz salan bu hadisə elə bir növ səfər heyətinin mübarizə apardığı iş ilə paralellik təşkil etmişdir.

Əsərin üçüncü hissəsində Xalid Səid əlifba məsələsinin son mərhələsi olan qurultaya hazırlıq mərhələsini və qurultayda baş verən prosesləri təsvir edir. 1924-cü ilin axırlarında Azərbaycan, Dağıstan, Zaqafqaziya türkləri, Başqırdıstan Cümhuriyyəti yeni əlifbanı qəbul edəcəklərinə dair söz vermişdilər. Bunlarla yanaşı, Türküstan Cümhuriyyəti şübhə içində idi. Qazaxıstan və Tatarıstan isə əlifba islahatını qəbul edə bilməyəcəklərini qəti şəkildə bildirmişdilər. Bütün bunları nəzərə alaraq, ümumi bir qurultay çağırılmasının gərəkli olduğu artıq tam anlaşılmışdı.

1926-cı ilin yanvarına qədər davam edən qurultay hazırlıqlarına Səmədağa Ağamalıoğlu ciddi cəhədlə hazırlaşır, türkologiya və türk ədəbiyyatı ilə məşğul olur, osmanlı, cığatay ədəbiyyatını araşdırır, ərəb dili ilə qarşılaşdığı hər an “yazıq türk uşaqları, yazıq!” - deyər heyfələnirdi. Bütün bu çətinliklərə qarşı səfər heyəti daha ciddi çalışır və nəhayət, Ümumittifaq Mərkəzi İdarələrinin nəzərdiqqətini bu məsələyə cəlb etməyi bacarır, qurultayın çağırılması barədə qərar qəbul edilir. “Qurultayda əlifba məsələsi, imla-ortfoqrafiya problemi, termin məsələsi, tədris-metodika məsələsi, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri, türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi, ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri kimi məsələlər nəzərdə tutulmuşdu” [2, s.45].

Nəticə / Conclusion

1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixində baş tutan qurultayda uzun müddət görülən işlər bir yekun qərara bağlandı. Qurultayda gedən bütün müzakirələrin yekunu olaraq, latın əsası üzərinə qurulan yeni türk əlifbasının hər cəhətdən ərəb əlifbasından üstün olduğu qəbul edilmişdir. Lakin bu əlifbanın qəbul edilib həyata keçirilməsi hər cümhuriyyətin öz ixtiyarına buraxılmışdır. Və bu qərar qurultaydan sonra bir sıra çətinliklər yaratmış, cümhuriyyətlər arasında qərara alınan latın əsası üzərində qurulan yeni türk əlifbasına keçid vaxtı tənzimlənməmişdir. Məhz bu kimi problemləri həll etmək üçün daha sonra Xalid Səid yenidən Türkmənistan və Özbəkistana göndərilmiş, böyük alim, vətənpərvər şəxs bu səfərindən böyük nailiyyətlərlə geri qayıtmışdır. Səfər boyu baş verən bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, onlar bu yola çıxarkən, qarşılaşa biləcəkləri bütün halları göz önündə tutmuş və ona uyğun addımlar atmağa çalışmışlar.

Ədəbiyyat / References

1. Nazilə Səfərova. Alim və tərcüməçi. Ədəbiyyat və incəsənət, Bakı. 1987, 31 iyul.
2. Almaz Ülvi. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr, yol qeydləri). Bakı: “Elm və təhsil”, 2016.
3. Ziya Bünyadov. Xalid Səid Xocayev. İstintaq işi №12493. Azərbaycan müəllimi, 1990, 10 yanvar.
4. Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım (Azərbaycan və özbək dillərində). Daşkənd, “Mumtoz soz”, 2020.

Халид Саид Ходжаев и его произведение «Старые воспоминания и мои ощущения о новом алфавите»

Шабнам Бабаева

Институт литературы имени Низами Гянджеви. Азербайджан.

E-mail: ssebnebabyeva@gmail.com

Резюме. Целью статьи является изучение новой редакции книги азербайджанского ученого на узбекском языке Халид Саида Ходжаева «Старые воспоминания и мои ощущения о новом алфавите». Культурное и революционное движение на новом алфавите является основным направлением работы Ходжаева. Факт, что проблема алфавита охватывает длительный период времени с середины 19-го века, и проблема расширилась до уровня культурного движения в начале 20-го века. Эта проблема, которая возникла в виде маленькой искры на протяжении веков, не осталась на том месте, где она возникла, и была широко распространена патриотической интеллигенцией нашего народа.

Ключевые слова: Халид Саид Ходжаев, азербайджано-узбекские литературные связи, мемуары, реформа алфавита, тюркизм, Тюркологический Конгресс